

A rokonsági jogok érvényesülése a várjobbágyi birtoklásban

A magukat azonos őstől leszármazónak tudó rokonsági csoportok nemzetiséggé¹ szerveződése általánosan elterjedt jelenség volt a 13. században mind a várjobbágyok,² mind pedig azon megyei birtokosok körében, akiket a század második évtizedével kezdődően a királyi kancellária kiadványai királyi szervienseknek³ neveznek. Érthető tehát, hogy a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklásnak a rokonság jogán alapuló intézményei, egyes, az alábbiakban tárgyalandó kivételektől eltekintve, hasonló formát öltöttek. A rokonság egészét megillető, még osztatlan földön kívül, a várjobbágyoknál is kialakult az egyéni birtok, amelyben a tágabb rokonság joga már nem volt jelen. 1228-ban Barsban három várjobbágy, rokonai beleegyezésével és a király engedélyével két "hozzájuk és egész rokonságukhoz tartozó" földet adott el. Ezzel szemben Miklós nógrádi hadnagy fia, András "egyedül hozzá tartozó" földet idegenített el 1257-ben.⁴ A kétféle birtoktípus elkülönülésének szemléletes példája az a Pozsony megyei eset, amelyben két béli várjobbágy, Benu fia Demien⁵ és Mátyás fia Tamás földet adott át Demien generének, András fia Leustáknak. Az átadott föld két jogilag különböző részből állt: egyfelől a két várjobbágy béli örökölt földjének egy ekényi darabja, másfelől pedig Demien szintén Bélben fekvő ötven holdnyi vásárolt szántója került Leusták kezére.⁶ Az előbbi földdarab a két várjobbágy közösen bírt javai közé tartozott tehát, míg az utóbbi Demien személyes tulajdonában volt. A

¹ A „nemzetiség” (genus) kifejezést az alábbiakban ebben az általános értelemben használjuk. A történetírásunkban e fogalommal jelölt jelenség szabatos leírása körüli nehézségekre ld. Kristó 1975.

² Zsoldos 1993.

³ Zsoldos Attila: Királyi szerviensek és nemzetisége(i)k. (sajtó alatt)

⁴ 1228: *ÁÚO* VI. 461.; 1257: *MES* I. 446. — Ld. még pl. 1256: *MES* I. 432., stb.

⁵ Várjobbágyi státusára ld. 1323: *MES* III. 27., 89., 101.

⁶ 1310: *DI* 105 414.

nemzetségi és az egyéni birtoklás kettősségén túlmenően is számos ponton figyelhető meg hasonlóság a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás gyakorlatában. A várjobbágy földjének elidegenítésekor az ügylet jogszerűségének egyik szükséges kelléke volt a rokonság beleegyezésének kinyilvánítása,⁷ esetenként pedig az elidegenítés éppen a rokonság egy tagja javára történt, alighanem többnyire az elővételi jog érvényesüléseképpen.⁸ A nemzetségi birtoklás következtében a várjobbágyok számon tartották a rokonok részét a közösen bírt javakban, s a rokoni jog figyelembevételével jártak el ezek ügyeiben.⁹ Magától értetődik, hogy ilyen körülmények között a birtokosztály intézménye sem volt ismeretlen a várjobbágyok körében, történjék az akár a rokonság tágabb,¹⁰ akár szűkebb, családi¹¹ körében. A házassági vagyoni jog, valamint a rokonság nőtagjait megillető jogok tekintetében is nagyfokú volt a várjobbágyok és más birtokos rétegek körében élő gyakorlat hasonlósága. A várjobbágyok épp úgy fizettek *dost*,¹² mint *quartat*.¹³

Ami a föld birtoklásához kapcsolódó egyik legalapvetőbb jogintézményt, az öröklési rendet¹⁴ illeti, sajátos módon mind a királyi várszervezet alacsonyabb szintű jogokkal élő népeinek,¹⁵ mind a szlavóniai várjobbágyoknak¹⁶ az öröklési rendjéről részletesebb ismeretekkel rendelkezünk, mint a Drávától északra fekvő magyarországi várispánságok várjobbágyaiéről. Ennek ellenére vannak olyan elszórt adataink, amelyek lehetővé teszik a várjobbágyi öröklésrend néhány jellegzetes vonásának rekonstruálását. Mindenekelőtt megállapítható, hogy — noha a szak-

⁷ Ld. pl. 1228: *ÁÚO* VI. 460—62.; 1269: *UB* I. 360.; 1270: *DI* 84 672., stb.

⁸ 1232: *ÁÚO* VI. 515. — Ld. még 1276: *CD* VII.3. 78—79. (az eladók várjobbágyi státusára ld. 1287: *ÁÚO* IX. 178.); 1324: *Károlyi* I. 56—57. (az eladás ebben az esetben több okból „et maxime ratione proximitatis” történt).

⁹ 1244: *HO* VIII. 42—43. (vö. *uo.* 44—45.); 1248: *UB* I. 222.; 1332: *Zichy* I. 386.

¹⁰ 1279: *Palásthyak* I. 9.; 1282: *Palásthyak* I. 19.; 1323: *Zichy* II. 352—53. (az osztályban részesedők várjobbágyi státusára ld. 1323: *DI* 37 376.).

¹¹ 1309: *DI* 90 631.; 1272: *UB* II. 13—14. (ez utóbbi esetben a király várjobbágyot nemesít meg apjával és „simul cum fratribus suis carnalibus a paterna domo nondum emancipatis” és más rokonokkal).

¹² 1242 u.: *CDES* II. 77. (a *dos* fizetőinek várjobbágyi státusára ld. 1247: *CDES* II. 177.); 1256: *CD* IV.2. 395—96.; 1272: *ÁÚO* VIII. 410—11., stb.

¹³ 1270: *DI* 84 672. (a *quartat* adó személy várjobbágyi státusára ld. 1279: *Palásthyak* I. 9—10.) — A kérdéskörre összefoglalóan ld. *Illés* 1900.

¹⁴ A kérdésre összefoglalóan ld. *Illés* 1904.

¹⁵ 1240: *HO* III. 6. (győri szőlőműves várnépbeliek); 1270: *UB* I. 381. (vasi őrök). — Vö. még *Solymosi* 1987. különösen 564—66. és 578.

¹⁶ 1273: *CDCr* VI. 26.

irodalomban megfogalmazódott ellentétes vélemény¹⁷ — a várjobbágy apa birtokai fiára, illetve fiaira szálltak, mégpedig bármiféle külön jogi aktus nélkül. Erre utal, hogy 1332-ben egy szerémi várjobbágy, amikor birtokához fűződő joga vitatottá vált, az országbíró előtt úgy érvelt, hogy birtokjogát igazoló oklevele nincsen ugyan, de a kérdéses föld örök jogon tartozott őseihez, s következésképpen ilyen módon illeti meg őt magát is.¹⁸ A határleírások azon gyakori szokása, hogy valamely földről mint az egyik várjobbágy fiának vagy fiainak birtokáról tesz említést, csak abban az esetben lehetett alkalmas a kérdéses föld azonosítására, ha az apa és fia(i) birtoklása folyamatos volt.¹⁹ Az öröklési jog a várjobbágy esetében sem csak az egyenes ági leszármazókat illette meg, hanem a tágabb rokonság, a nemzetség tagjait is. 1231-ben az elhunyt Yan száznagy Chyka nevű földjének eladományozására azért került sor, mert a száznagnak sem örököse, sem bármiféle rokonsága nem volt.²⁰ Oldalági rokonok léte esetén tehát ez esetben a birtok nem a királyra, hanem a rokonságra szállt volna. Az oldalági rokonság öröklésének tényleges bekövetkeztéről is maradtak fenn emlékeink. 1289-ben a győri káptalan előtt a két fiával együtt megjelenő, s a kiskorú harmadik fiút is képviselő Marcell fia László soproni várjobbágy egy olyan birtokrészt adott el, mely rokonáé (*cognatus*), az örökös nélkül meghalt Bugul fia Pantaleoné volt eredetileg. A birtokrész részint "a rokonság legközelebbi ága okán" szállt Lászlóékra, részint pedig azért, mert Pantaleon magtalan halálát követően László és fiai váltották ki a birtokrészt abból a zálogból, amelybe még Pantaleon bocsátotta azt, de amelyből haláláig nem váltotta ki.²¹

Az oldalági rokonság öröklése mintegy automatikusan, pusztán a rokoni jogra alapozottan azokban a várjobbágyi birtokokban következhetett csak be, amelyeket a várjobbágy *hereditarius* birtokának tekintettek. Az adománybirtokok esetében az öröklést illetően maguk a várjobbágyok is korlátozottan tekintették a rokonság jogait,²² alighanem az adománybirtokban rejlő királyi jogra²³ való tekintettel, mely külön királyi engedélyhez kötötte az oldalági rokonság öröklését. Ezért történt, hogy amikor 1259-ben IV. Béla megnemesítette Premysl trencsényi várjobbágy

¹⁷ *Waldapfel* 1931. 27.

¹⁸ 1332: *Bánffy* I. 67.

¹⁹ Ld. 1244: *CDCr* IV. 250., 252.; 1256: *CDES* II. 366–67.

²⁰ 1231: *ÁÚO* XI. 219–30.

²¹ 1289: *UB* II. 216–17.

²² 1291: *ÁÚO* V. 54.

²³ A kérdésre összefoglalóan ld. *Pámiczky* 1940.

gyot és egyik rokonának, az érdemszerző szolgálatok teljesítése közben elhunyt Nosknak a fiait, Seradokot és Balázst, akkor Premysl azzal a kéréssel is előállt, hogy az ő birtokait, valamint a nemesítéssel egyidőben adományozott Dulow nevű birtoknak a rá eső részét is örökölhessen Nosk két fia, ha ő maga fiúörökös nélkül találna meghalni.²⁴ Az adománybirtok öröklésének ez a királyi jog által történő korlátozása nem a várjobbágyi birtok- vagy öröklési jog speciális vonása volt; alkalmazását a kérdéses birtok adományos volta, s nem az örökhagyó személy jogállása szabta meg. Ennek megfelelően Hont megyei nemesek is fordultak Kun Lászlóhoz olyan kéréssel, hogy a IV. Béla által nekik és az azóta utód nélkül elhunyt rokonuknak (*frater*) adományozott kernyei földjük birtokában erősítse meg őket, s egyúttal adja nekik meghalt rokonuk részét is.²⁵

Forrásaink ugyanakkor élénk tárnak olyan eseteket is, amelyekben az örökhagyó várjobbágy rokonsága egyáltalán nem volt képes jogait érvényre juttatni, s elesett a más körülmények között neki jutó örökségtől. A várjobbágyi birtoklás természetének megítélése szempontjából ezek az adataink különös figyelmet érdemelnek. 1233-ban II. András az örökös nélkül meghalt Ananias zempléni várjobbágy Izdethen nevű birtokát eladományozta. Ezt követően három zempléni várjobbágy a király előtt magának követelte az adományostól a birtokot arra hivatkozva, hogy Ananias az ő rokonuk volt, s a föld így őket illeti. Végül azonban a várjobbágyok nem tudtak tanúkat felsorakoztatni állításuk igazolására, s az adomány érvényben maradt.²⁶ Az ügyben tehát a király elismerte az adományt megtámadó várjobbágyok érvelésének elvi helyességét — a rokoni öröklés jogát —, s az adományos javára szóló bírói döntését is éppen a rokonság be nem bizonyított voltával indokolta. Hasonló, a rokonságra alapozott jogigény érvényesítését célzó perekkel más alkalmakkor is találkozunk.²⁷ S ha a zempléni ügyben nem is dönthető el egyértelműen, hogy vajon az ott szereplő várjobbágyok valóban hamisan mondták-e magukat Ananias rokonainak, avagy csupán bizonyítási kísérletük kudarca miatt nem jártak sikerrel, az bizonyos, hogy más esetekben a kétségtelen rokonság sem nyújtott elegendő támaszt a rokoni jogok érvényesítéséhez. 1243-ban IV. Béla Miklós fia Becendnek adományozta a fiúörökös nélkül meghalt Radiszló fia Pósa

²⁴ 1259: *CDES* II. 445–46. — Ld. még pl. 1283: *UB* II. 166–67., 168–69. (a kérdéses személyek várjobbágyi státusára ld. 1298: *UB* II. 319.)

²⁵ 1274: *RA* II. 2–3. 93.

²⁶ 1233: *Zichy* IX. 130.

²⁷ 1257–62 k.: *DI* 498.; 1267: *ÁÚO* VIII. 173–74.

trencsényi várjobbágy Wychap nevű földjét négy másik birtokkal együtt. A király 1247-ben kénytelen volt új oklevelet kiállítani az ügyben, ugyanis négy trencsényi várjobbágy azzal állt elő, hogy az eladományozott javak egy része őket illeti meg örök jogon. A vita eldöntésére IV. Béla párbajt rendelt el, melyben Miklós fia Becend bajvívója győzött.²⁸ Az adománnyal szemben fellépő várjobbágyok között történetesen azokat is ott találjuk, akik az említett Pósa halála után, de még a Miklós fia Becend javára tett adomány előtt eleget tettek rokoni kötelezettségüknek, s megfizették a meghalt Pósa özvegyének a *dost*, mégpedig, elegendő készpénzzel nem rendelkezvén, Pósa egy Lyburcha nevű falujának és két szolgájának, apának és fiának, az átengedésével.²⁹ Ezek után joggal gondolhatták, hogy Pósa egyéb javai őket illetik meg. IV. Béla azonban, mint 1243. évi adománya mutatja, másként ítélte meg a helyzetet: Pósa halálát követően a birtokok királyi kézre háramlását bekövetkezettnek tekintette.

Az ilyen és ehhez hasonló esetekből arra következtethetünk, hogy az uralkodói hatalom, ha elvben el is ismerte a fiúörökös nélkül meghalt várjobbágy rokonságának jogát az elhunyt javainak öröklésére, bizonyos alkalmakkor e jog érvényesülése elé akadályokat gördített. Mert az kétségtelen, hogy a rokonság valódiságát bizonyítani hivatott perek — eredményüket tekintve legalábbis — korlátozták a várjobbágyok rokoni jogainak érvényesülését. Ami további megfontolást igényel, az az a kérdés, hogy vajon mennyire volt tudatos, s tudatos volt-e egyáltalán, hogy a király a rokonság bizonyításának esetenkénti elrendelésével akadályt emelt az oldalági rokonok öröklésének útjába. Mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy egyetlen esetben sem éltek a királyok a birtokcsere lehetőségével, jóllehet hasonló ügyekben, amikor egy, valakit jogszerűen megillető birtokot kívántak eladományozni, ez a megoldás egyáltalán nem volt ritka. Számos, a király és várjobbágyok között megejtett birtokcseréről van tudomásunk.³⁰ Ezekben az esetekben azonban az érdekelt várjobbágyokat saját jogon illette meg az elcserélt birtok, s talán éppen ez a különbség magyarázza a birtokcsere elmaradását az öröklési esetekben. Mégint máskor azt tapasztaljuk, hogy a kétes jogon birtokló várjobbágyot a király nem kényszerítette állítólagos jogainak bizonyítására, hanem a vitatott földet a

²⁸ 1243: *CDES* II. 81—82.; 1247: *CDES* II. 177.

²⁹ 1242 u.: *CDES* II. 77.

³⁰ 1256: *MES* I. 432.; 259: *CDES* II. 438—39.; 1267: *Turul* 1928. 8., stb.

várjobbágnak adományozva adott lehetőséget a bizonyítás elkerülésére.³¹ Legfőképpen pedig az sem lehet véletlen, hogy a rokonság öröklési jogát korlátozó — de annak érvényesülését mindenképpen bizonytalanná tevő —, a fentebb idézett ügyekhez hasonló perekre csak abban az esetben került sor, ha az uralkodót valamely érdeke — nevezetesen egy híve érdemeinek birtokadomány révén való elismerése — miatt szüksége volt eladományozható földre. Ilyen szükség nem lévén, mint az előzőekben szintén több példán láthattuk, az örökös nélkül meghalt várjobbágy földje akadálytalanul jutott a rokonok kezére, ha viszont az uralkodó már saját kezére háramlottnak tekintette az örökhagyó várjobbágy földjét s elindította az adományozás folyamatát, a jogaival élni akaró rokonság ugyancsak nehéz helyzetben találta magát. Az mindenesetre leszögezhető: a várjobbágyi birtok oldalági öröklésének legbiztosabb módja az volt, ha a rokonok királyi adományként kérték fel maguknak elhalt atyafiuk birtokát. Így járt el Szoboszló ungi várjobbágy, aki az örökös nélkül meghalt Mixe nevű rokonának (*proximus*) csicseri birtokrészét — amely egyébként szerinte máris rá és rokonaira háramlott — IV. Bélától adományba kérte.³²

Még több bizonytalansággal kell számolnunk, ha a birtokos várjobbágy fiút ugyan nem, de leánygyermeket hagyott hátra maga után. Egy 1293-ban kiadott oklevélből arról értesülhetünk, hogy Győrödi Elephant fia Péter egyik birtokrészét Aladár barsi várjobbágy Rózsa nevű lányától vásárolta.³³ Ez esetben minden okunk megvan arra gondolni, hogy a leány rendelkezett néhai apja birtoka felett, s ezt a jogát aligha szerezhette másként, mint öröklés útján. Ezzel szemben Felboksa birtok királyi eladományozására azért került sor, mert egykori birtokosának, "Domokosnak csak egy lánya volt és fiú nélkül halt meg, valamint újvári várjobbágy volt".³⁴ A várjobbágyi jogállású családok nőtagjairól épp úgy kevés adattal rendelkezvén, mint bármely más státusú rokonságok esetében, nem lehetséges annak megállapítása, hogy a két egymásnak ellentmondani látszó adat közül melyik tekinthető az általános gyakorlat tükrözőjének, továbbá az sem, hogy élt-e a várjobbágság körében olyan, a szepesi tízlándzsásoknál meglévőhöz hasonlítható szokás, mely szerint a leánygyermek (vagy az özvegy) az elhunyt apa (vagy férj) birtoká-

³¹ Ld. 1252: *CDES* II. 284–85. (vö. 1253: *CDES* II. 297. és 354–55.); 1256: *CDES* II. 377–78. (vö. 1257: *CDES* II. 394.)

³² 1265: *HO* VI. 129–30. (vö. 1263 k.: *HO* VIII. 91.). Ellenben ld. 1279: *RA* II. 2–3. 255.

³³ 1293: *HO* VIII. 323.

³⁴ 1318: *AO* I. 463.

nak örököse lett, amennyiben a(z új) férj vállalta az elhunyt kötelezettségeinek ellátását.³⁵ Az idézett két adat alapján legfeljebb az a megállapítás kockáztatható meg, mely a várjobbágyi birtok oldalági öröklésével kapcsolatosan is felmerült: ha a királyi hatalom — a *proprius* várjobbágy személyének és javainak főtulajdonosaként — a birtok eladományozásának szándékával nem avatkozott bele az öröklés szokásos rendjébe, nem volt akadálya annak, hogy a fiúörökös nélkül elhunyt várjobbágy leánya részesedjék az apa után maradt örökségből.

A várjobbágyi birtok öröklésének rendjéről összegzőképpen elmondható tehát, hogy a birtok az apáról a fiú(k)ra szállt. Fiúörökös nemlétében a távolabbi rokonok is igényt tartottak a rokonság jogán az örökségre, s jogaik érvényesítésének legfeljebb esetlegesen bekövetkező fejlemények állhattak útjában. A várjobbágyi birtok öröklésrendje — miként a várjobbágyi birtoklás számos más intézménye — a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás intézményeivel mutat hasonlóságot, mégha ezek a hasonlóságok a várjobbágyok nem közsabad jogállása miatt esetenként csak korlátozott mértékben jutottak is érvényre.

Voltak azonban a várjobbágyi birtoklásnak olyan jellegzetességei, amelyek nagyon határozottan és félreérthetetlenül különböztek a királyi szerviensi (nemesi) birtokjogtól. Ezek egyike a birtokokkal való szabad rendelkezés kérdése,³⁶ egy másik jelenségre pedig az alábbi eset hívja fel a figyelmet. 1246-ban³⁷ Roland országbíró elé idézték a veszprémi (vagy zalai)³⁸ vár jobbágyai Botha fia Farkast annak státusa ügyében. Farkas a per során előadta, hogy őt a királyi kegy felszabadította, s erről szóló oklevelét be is mutatta. Ezt követően a várjobbágyok azzal álltak elő, hogy Farkast a király csak a személyét illető birtokrésszel szabadította fel a várjobbágyi állapot kötöttségei alól, s ennek az érvelésnek az országbíró helyt adván elrendelte, hogy a vár hadnagya és várjobbágyai különítsék el a birtokból Farkas részét, a többit viszont, melyek Farkas nemzetségét illetik meg, tartsák vissza a vár számára.³⁹ Ezek szerint kiváltságolása előtt Farkas nemzetségével (*ipsius generacio*) osztatlanul birtokolt. Farkas kiváltságolása révén azonban a rokonság egyik tagjának, magának Farkasnak a jogállása megváltozott, s a különböző státusú, de egymással rokonságban álló felek osztatlan birtoklása tisztázatlan

³⁵ Vö. Fekete Nagy 1934. 279—82.

³⁶ Zsoldos 1991.

³⁷ Az oklevél keltére ld. Karácsonyi 1900—1901. III. 140. és Karácsonyi 1902. 70—71.. 83. sz. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Karácsonyi korrekcióját Szentpétery bizonytalannak ítélte, ld. RA 1170. sz.

³⁸ Vö. Holub 1929. 48.; Kristó 1988. 242. és 548. (25.sz. jegyzet).

³⁹ 1246 (?): ÁÚO XI. 429—30.

birtokjogi helyzetet teremtett. A várjobbágyok királyi szervienssé emelése (nemesítése) ugyanis rendszerint a birtokukban lévő föld birtoklási jogcímének az új státushoz történő igazításával járt együtt,⁴⁰ ezért kívánatos volt az addig osztatlanul birtokolt föld megosztása. A vizsályt elrendező országbírói ítélet, melyet később az uralkodó is megerősített,⁴¹ voltaképpen tehát birtokosztályra kényszerítette Farkast és rokonait. Ennek párhuzamát a királyi szerviensi (nemesi) rokonságok körében hiába is keresnénk, hiszen maga az alaphelyzet — az osztatlanul birtokló rokonság egyes tagjai jogállásának nemesítés útján történő megváltozása — magától értetődően hiányzik az eleve nemesi jogokkal élő rokonságok esetében. Ennek megfelelően a rokoni tulajdonközösség felbomlása ott általában a rokonság belső viszonyainak szerves fejlődése következtében, s nem a királyi hatalom beavatkozása eredményeként történt meg. Nyilvánvaló, hogy az egyes várjobbágynemzetiségek közös birtoklása nem minden esetben a Botha fia Farkas és nemzetsége példájával azonos módon szűnt meg, ezt forrásaink határozottan cáfolják is, az azonban, hogy egyáltalán a lehetősége megvolt a nemzetségi birtokközösség efféle felbomlásának, a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás között olyan különbségek meglétére mutat rá, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, s amelyek a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) jogállások közötti eltérésekre vezethetők vissza.

A várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás közötti különbségek hangsúlyozása annál is inkább indokolt, mert a kétféle jogállás által meghatározott birtoklási formákat jellemző jogintézmények számos vonatkozásban szembetűnő és tagadhatatlan hasonlósága arra indította a régibb történetírást, hogy a várjobbágyokat nemesnek, de legalábbis nemesi jogok élvezőinek tartsa. Ezt a tételt különösen határozott formában fogalmazták meg az Erdélyivel vitázó Tagányi,⁴² s követői.⁴³ Tagányit véleményének kialakításában jelentős mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy az örökös nélkül meghalt várjobbágy javai nem a várra, hanem — hasonlóan a nemesekhez — közvetlenül a királyra szállottak. Valóban, számos alkalommal találkozunk olyan királyi adománnyal, amelyben az uralkodó örökös nélkül meghalt várjobbágy földjével jutalmazza valamely híve érdemeit.⁴⁴ A jelen-

⁴⁰ Bolla 1983. 64.

⁴¹ 1257: CD IV.2. 421–23.

⁴² Tagányi 1914. 448.

⁴³ Fekete Nagy 1937. 163., 169–70.; Mályusz 1942. 299–300.

⁴⁴ 1231: ÁÚO XI. 219–30.; 1251: ÁÚO XI. 373–74.; 1252: ÁÚO VII. 340., stb.

ség oka azonban nem a várjobbágyokat állítólagosan megillető nemesi jogok érvényesülésében keresendő, hanem a várjobbágyi birtoklást védelemben részesítő királyi birtokpolitikában,⁴⁵ valamint a várjobbágy személye és javai felett meglévő királyi főtulajdonosi jogban.

A várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklásban megmutatkozó hasonlóságok okának keresésekor nem tekinthetünk el annak a körülménynek a figyelembevételétől, hogy ezek a hasonlóságok éppen a birtokláshoz, a birtoklás mikéntjét befolyásoló jogintézményekhez kapcsolódnak. Tudni való ugyanis, hogy az Árpád-kori magyar társadalomban hosszú időn át egymás mellett éltek az eredetre és jogállásra nézve különböző, ám a mindennapi élet minőségét és jelenségeit tekintve nagyon is hasonló birtokos csoportok. Ezek közösségét forrásaink általában a (*vir*) *comprovinciales* ('megyebeliek, egy megyéből való férfiak') kifejezéssel illették. A *comprovinciales* tagjait két tényező kovácsolta közösségbe. Az összetartozás tudatát kiváltó egyik erő a territorialitás, a területiség volt, azaz valamely birtok vagy személy illetőségének a megyék szerinti számontartása. Ehhez járult hozzá az, hogy a megyéhez, a világi igazgatás egyik alapvető egységéhez kapcsolt különféle intézmények, ha a jogállások különbözőségének megfelelően eltérő mértékben is, de a megye határai között élők bármely csoportja felett joghatósággal bírtak eredetileg, lett légyen szó akár igazságszolgáltatásról, akár adószedéssről vagy hadbavonulásról. A későbbiek során a megye joghatóságán az egyházaknak vagy világi személyeknek biztosított *immunitasok* és *exemptiok* rést ütöttek ugyan, de ez sem tudta háttérbe szorítani a megyének mint területiséggel bíró intézménynek a jelentőségét, s csak kevés olyan természetes tájegység volt — mint például a Csallóköz —, mely ebből a szempontból vetekedhetett a megyékkel.

A "megyebeliek"-ként emlegetett személyek közötti másik kötelék az volt, hogy valamennyien birtokosok voltak, mégpedig közel azonos egzisztenciával rendelkező kis- és középbirtokosok. Földjeik a szórt birtokrendszernek köszönhetően egymással mozaikszerűen összekeveredve terültek el, s az sem volt ritka, ha különböző jogállású birtokosok osztatlanul bírták javaikat. Szükségszerű volt tehát, hogy egymással mindennapi kapcsolatban élvén közös ügyeik támadtak: hol valamely közös érdek védelmében kellett együttes erővel fellépniük, hol éppen ellenkezőleg, az egymás között támadt vitás eseteket kellett elintézniük peres úton vagy még inkább a szomszédok és rokonok békés egyezkedése révén találva meg a megoldást. Ilyen körülmények között a *comprovinciales* egyes tagjai kiemelkedő tekin-

⁴⁵ Zsoldos 1990. különösen 10.

télyre tettek szert akár viszonylagos gazdagságuk miatt, akár mert alkalmanként ellátott közhatalmi feladatok révén nagyobb ismertségnek örvendtek vagy egyszerűen csak tapasztalt, jó hírű (*bone fame*) férfiak voltak. Közülük kerültek ki azok, akik fogott bírakként (*arbitri, boni homines, probi viri*) joghatóság nélkül, pusztán személyes tekintélyükre támaszkodva sok vizsályt elsimítottak.

A *comprovincialitas* különböző jogállású birtokos elemeket fogott össze, s ami ennél is jelentősebb, ezeknek az eltérő jogállásoknak vajmi csekély szerep jutott azon alkalmakkor, amikor egy-egy megye vagy vidék birtokosai közösen, mint *virii comprovinciales* tevékenykedtek. Azonos fogott bírói testület tagjai között megtalálhatjuk mind a királyi szerviensi (nemesi) nemzetségek leszármazottait, mind a várjobbágyokat,⁴⁶ s az utóbbiak éppen úgy alkalmasak voltak eskütársnak, mint az előbbiek.⁴⁷ Olybá tűnhet tehát, mintha a jogállásoknak a kis- és középbirtokos réteg egyes csoportjait elválasztó szerepe elhomályosulna, s valamiféle egységesülő birtokos réteg lenne kiformalódóban. A tényleges helyzet azonban más volt. Az a tény, hogy a *comprovincialitas* jelenségei státusügyekben is felbukkannak,⁴⁸ jelzi, hogy a megyebeliek közössége pontosan számontartotta tagjainak jogállás szerinti különbözőségét s ugyanerre hívja fel nagy nyomatékkal a figyelmet a szakirodalomban gyakran idézett horpácsi eset is.⁴⁹ A jogállások különbözőségének jelentősége különösképpen felértékelődött azt követően, hogy a vidéki birtokos rétegtől — hosszan elnyúló folyamat eredményeképpen — elkülönült a birtokosoknak azon csoportja, amelynek tagjait a 13. század elején meginduló gyakorlat szerint királyi szervienseknek nevezték. A 11–12. századi birtokos közsabadok 13. századi utódai új, királyi szerviensi jogállásuk birtokában egyre jelentősebb mértékben határolódtak el a vidéki birtokosok más jogállású csoportjaitól. A királyi szerviensek saját szűkebb pátriájukban eleve nemesnek (*nobilis*) tekintették magukat,⁵⁰ s jóllehet a 13. század közepétől mind a várjobbágyok,⁵¹ mind az egyházak jobbá-

⁴⁶ Pl. 1254: *CDES* II. 312–13.; 1263: *UB* I. 297.; 1279: *Palásthyak* I. 9–10.; 1301: *RDES* I. 43–44., stb.

⁴⁷ Pl. 1238: *UB* I. 183–84.; 1284: *HO* VII. 191., stb.

⁴⁸ Pl. 1241: *HO* VI. 40., stb.

⁴⁹ 1230: a különböző jogállású személyekből álló fogott bírói testület „de tribus hominum generibus, scilicet de servientibus regis et de yobagionibus castri et de aliis hominibus, qui sunt genere liberi ac bone fame” való tanúk állítását rendelte el — *UB* I. 133.

⁵⁰ *Szűcs* 1984. 356.

⁵¹ 1255: *ÁÚO* VII. 395.; 1263: *ÁÚO* VIII. 50–51.; 1273: *Zala* I. 74., stb. (vö. még *Mályusz* 1942. 276)

gyai⁵² egyre gyakrabban szerepeltek a *nobilis* jelzővel ékesítve maguk is, a királyi hatalom az 1267. évi *decretum*ban a *comprovincialitas* által összefogott birtokos rétegek közül egyedül a királyi szervienseket ismerte el olyanoknak, akik méltán tarthatnak igényt a megelőző évszázadokban a nagybirtokos arisztokráciát — továbbá a szegényebb sorsú, de a származás előkelőségét tekintve hozzájuk hasonlóknak tekintett társaikat⁵³ — megillető *nobilis* névre.

Az 1267. évi *decretum*nak a királyi szervienseket az ország nemeseivel azonosító nevezetes szavai⁵⁴ világosan leszögezték, hogy a királyi hatalom a királyi szerviensi státust tekinti a nemesi lét alapjának. Ennek pedig egyenes következménye volt az, hogy az addig egymás mellett élő, egymástól eltérő, de föld birtoklására egyaránt feljogosító jogállások közül a királyi szervienseké kiemelkedett, s így a földbirtoklás különböző jogalapjai közül a királyi szerviensi birtoklás vált a legkedvezőbb, a nemesi birtoklássá. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy mindazon jogintézmények, amelyek az immár az udvar által is nemesnek nevezett királyi szerviensek birtoklási módjára jellemzőek voltak, a szerviensek nemességének királyi elismerése után kezdtek volna kialakulni. Éppen ellenkezőleg, a királyi szerviensek birtoklásában jelentkező intézmények a (jog)szokás erején alapultak, s mint ilyenek, jórészt már akkor is léteztek, amikor a birtokos közsabadok, utóbb királyi szerviensek, majd nemesek még nem határolódtak el társadalmi környezetük más jogállású birtokosaitól, nem váltak még ki a *comprovincialitas* fogalmával jelölt archaikus közösségből. Ennek megfelelően ezek a jogintézmények nem speciálisan arra a birtokos csoportra voltak jellemzőek, amelynek tagjaiból a 13. század második felében kifejlődésnek indult a magyar (köz)nemesség, hanem a vidéki kis- és középbirtokos réteg egészére. Éppen ezért a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás intézményei között a hasonlóságok jórészt annak tulajdoníthatók, hogy mindkét társadalmi csoport egykoron a *comprovinciales* soraiba tartozott. A *comprovincialitas* pedig alkalmas volt ugyan arra, hogy az eltérő jogállású megyebeliek birtok-, öröklés- és vagyoni jogi intézményeit az egymás ügyeiben való folyamatos és tevékeny részvétel révén kölcsönösen közelítse egymáshoz, arra azonban, hogy ennek alapján a jogállások terén meglévő különbségeket végleg és hatékonyan elfedje, nem volt és nem is lehetett alkalmas. Nem arról van tehát szó, hogy a várjobbágyi és más, hasonlóan nem nemesi (*ignobilis*)

⁵² 1232: *Zala* II. 643—44.; 1284: *MES* II. 177—78.; 1291: *MES* II. 298., stb.

⁵³ *Gerics* 1983. 63—65.

⁵⁴ 1267: „nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur” — *Szentpétery* 1927. 54.

jogokra a királyi szerviensek eleve nemesi joga valamiféle hatást gyakorolt volna, miként azt régibb történetírásunk gyakran és szívesen feltételezte, hanem arról, hogy az egykor egymáshoz hasonló — de teljes mértékben s minden részletre kiterjedően soha nem azonos — szokások szerint élő birtokos csoportok egyike által használt jogrendszer a társadalmi fejlődés eredményeképpen idővel mint országos nemesi jog nyert elismerést.

RÖVIDÍTÉSEK

- AO** = Anjoukori okmánytár I—VII. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Gyula* Bp. 1878—1920.
- ÁÚO** = Árpádkori új okmánytár I—XII. Közzéteszi *Wenzel Gusztáv*. Pest—Bp. 1860—74.
- Bánffy** = Oklevéltár a Tomaj-nemzettségbeli losonci Bánffy-család történetéhez I—II. Szerk. *Varjú Elemér, Iványi Béla*. Bp. 1908—28.
- Bolla 1983.** = *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. sz. Bp. 1983.
- CD** = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I—XI. Stud. et op. *Georgii Fejér*. Budae 1829—44.
- CDCr** = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I—XV. Ed. *Tade Smičiklas*. Zagrabiae 1904—34.
- CDES** = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I—II. Ed. *Richard Marsina*. Bratislavae 1971—87.
- DI** = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Gyűjtemény.
- Fekete Nagy 1934.** = *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.
- Fekete Nagy 1937.** = *Fekete Nagy Antal*: Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 159—184.
- Gerics 1983.** = *Gerics József*: A nobilis fogalmának értelmezéséhez Szent László II. törvényében. In: Összehasonlító jogtörténet (Bolgár Elek Emlékkönyv) Bp. 1983. 63—65.
- HO** = Hazai okmánytár I—VIII. Kiadják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső*. Győr—Bp. 1865—91.
- Holub 1929.** = *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929.
- Illés 1900.** = *Illés József*: A magyar házassági vagyoni jog az Árpádok korában. Bp. 1900.
- Illés 1904.** = *Illés József*: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Bp. 1904.
- Karácsonyi 1900—1901.** = *Karácsonyi János*: A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig I—III. Bp. 1900—1901.
- Karácsonyi 1902.** = *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keletetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902. (Új kiadása az 1908. évi Pótlásokkal: Szeged 1988. Szerk. *Kosztai László*)
- Károlyi** = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I—V. Sajtó alá rendezi *Géresi Kálmán*. Bp. 1882—97.
- Kristó 1975.** = *Kristó Gyula*: Néhány megjegyzés a magyar nemzetiségekről. Századok 109. (1975) 953—67.
- Kristó 1988.** = *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.
- Mályusz 1942.** = *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. Századok 76. (1942) 272—305., 407—34.

- MES** = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I—III. Ed. *F. Knauz, L. Dedek*. Strigonii 1874—1924.
- Palásthyak** = *Palásthy Pál*: A Palásthyak I—III. Bp. 1890—91.
- Pármiczky 1940.** = *Pármiczky Mihály*: A magyar ius regium az Árpád-házi királyok korában. Az Illés Szeminárium kiadványai 6. sz. Bp. 1940.
- RA** = *Szentpétery Imre — Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I—II. Bp. 1923—87.
- RDES** = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I—II. Ed. *Vincent Sedlák*. Bratislavae 1980—87.
- Solymosi 1987.** = *Solymosi László*: Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11—14. századi Magyarországon. Századok 121. (1987) 547—83.
- Szentpétery 1927.** = *Szentpétery Imre*: Középkori oklevélszövegek. Bp. 1927.
- Szűcs 1984.** = *Szűcs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*. Bp. 1984. 341—94.
- Tagányi 1914.** = *Tagányi Károly*: Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire. Történeti Szemle 3. (1914) 435—51.
- Turul** = Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közlönye 1883—1950, 1992—
- UB** = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I—IV. Bearb. von *Hans Wagner, Imtraut Lindeck—Pozza*. Graz—Köln—Wien 1955—85.
- Waldapfel 1931.** = *Waldapfel Eszter*: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. Klny. a Századok 65. (1931) évfolyamából.
- Zala** = Zala vármegye története. Oklevéltár I—II. Szerk. *Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula*. Bp. 1886—90.
- Zichy** = A zichi és vásonekei gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I—XII. Szerk. *Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál*. Bp. 1872—1931.
- Zsoldos 1990.** = *Zsoldos Attila*: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. Aetas 1990/3. 5—34.
- Zsoldos 1991.** = *Zsoldos Attila*: Terra hereditaria és szabad rendelkezésű birtok. Szempontok a várjobbágyi birtoklás egyes kérdéseinek megítéléséhez. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk. *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László*. Bp. 1991. 23—37.
- Zsoldos 1993.** = *Zsoldos Attila*: Nemzettség és várjobbágyság. Megjegyzések a várjobbágy-nemzettségek számának kérdéséhez. Turul 66. (1993/4. sz.) 15—25.